

компарти́йным руководством с целью вестороннего тотального контроля за жизнью религиозных объединений.

Ключевые слова: Российская православная церковь, верующие, духовенство, атеистическая политика, антирелигиозная пропаганда, советские традиции, православная обрядность, органы контроля.

Zablotska-Siennikova N. V., candidate of historical sciences, senior lecturer department in public service, administration and management of Lugansk National Taras Shevchenko University (Ukraine, Lugansk), zablotskanelia@gmail.com

Establishment and operation of the Soviet government and public control over the activities of the Orthodox Church in the 1960–1980's

Aim: to investigate the system of public and government control over the activities of the Orthodox Church in the 1960–1980s. In the 1960–1980s years in the USSR was formed an extensive system of government and public control over all spheres of life of the Orthodox church, the clergy and faithful people. The distribution of control functions between different branches of government and the public by the Communist Party leadership aiming at total control over the life of religious communities.

Keywords: Russian Orthodox church, believers, clergy, atheist policies, anti-religious propaganda, the Soviet tradition, the Orthodox rites, authorities.

* * *

УДК 94(477) “1903–1914”

Зеленцова С. М.

доцент кафедри філософії і соціальних наук, Луганський державний медичний університет (Україна, Луганськ), S.Sirotenko@mail.ru

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНАРХІЗМУ В УКРАЇНІ (1903–1914 РР.)

Проаналізовано нелегальний періодичний друк як джерело з історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.). Мета статті полягає у комплексному аналізі нелегального періодичного друку як історичного джерела. Серед багатьох вилучених документів, журнал “Буревестник” було досліджено комплексно. При аналізі матеріалів встановлено та виділено три тематичні блоки, відповідно до змісту публіцистичних статей та інформації у журналі. Надається характеристика особливостям виникнення та розповсюдження нелегального друку в Україні, що дало змогу встановити міста існування анархістських груп та їх напрямки. Комплексний характер джерел дозволив не тільки дослідити загальні тенденції розвитку та причини занепаду анархізму в Україні, але й встановити та уточнити історичні факти. Робиться висновок про історичну цінність нелегального друку як джерела при аналізі історії України та історії політичних партій на початку ХХ століття.

Ключові слова: анархізм, джерело, нелегальний друк, журнал, газета, документ.

Анархізм та його течії становить невід’ємну частину української історії. Цей феномен вини і був розповсюджений на початку двадцятого століття на території України. Вивчення джерел з історії анархістського руху в Україні на теперішньому етапі розвитку вітчизняного джерелознавства дозволяє встановити не тільки нові історичні факти, але й комплексно проаналізувати документи. Кожна з окремих груп джерел містить багато фактичного матеріалу, які дозволяє поглибити знання про феномен анархізму в Україні на початку ХХ століття. Нелегальний періодичний друк є безсумнівно, важливе і цінне джерело в якому відобразилась революційна діяльність партії, ідеологічні засади, проблемні питання тощо. Теоретичні питання дослідження партійних джерел, зокрема нелегального друку висвітлені як у контексті загального джерелознавства [3; 4], так і партійного [1; 2; 5; 6].

Серед українських та російських вчених існують дослідники які вивчали нелегальний періодичний та періодичний друк як окремих вид історичних джерел [7; 9; 10]. Використовуючи різноманітні наукові методи дослідження [8; 11], вчені роблять висновки про історичну цінність та важливість таких документів особливо для

дослідження революційного руху. Досвід попередників при комплексному аналізі партійних джерел та матеріали з історії анархістського руху дозволяють автору статті надати характеристику нелегальному друку як джерелу.

Мета статті полягає у комплексному аналізі нелегального періодичного друку анархістських груп в Україні як історичного джерела.

Нелегальна періодична преса анархістських груп різного напрямку характеризувалася існуванням різноманітних газет та журналів. Загальноросійський характер анархізму зумовив те, що видання мали здебільшого загальний характер. Газети та журнали випускалися закордонними групами та в містах України. Закордонна преса переправлялася через нелегальні канали, але й тут були труднощі з перевезенням та розповсюдженням: арешти, нагляд з боку поліції та брак коштів. Відповідно до рівня інформації, періодичний друк поєднував публіцистичні статті, які були орієнтовані на високий рівень та листівки, орієнтовані на рівень обивателя.

За зовнішніми ознаками газета анархістів представляла собою друкований орган від 2 до 24 сторінок на папері низької якості, на гектографі або мімеографі. Посередині великими літерами писалася назва, під нею маленькими буквами вказувалася назва анархістського напрямку, який видавав документ, у правому куті під назвою – дата та номер газети, у лівому куті – лозунг, як правило, вислів М. Бакуніна “Дух руйнуючий є в той же час утворюючий дух”. Для газет та журналів, виданих закордоном, характерна краща якість паперу та друку, що пояснюється достатнім фінансуванням.

Періодичний, нелегальний друк анархістів можна розділити на дві групи: 1) преса закордонного походження, яка розповсюджувалася в Україні; 2) преса місцевого походження, надрукована групами, що діяли безпосередньо на українській території.

Першу групу, преса закордонного походження, становлять найбільш відомі закордонні газети та журнали анархістів, які розповсюджувалися в Україні з 1903 р. Найбільш відомим журналом закордонних груп, який розповсюджувався на теренах України, був “Хлеб и Воля”, що виходив у Женеві у 1903–1905 рр. Він вважався органом російських анархістів–комуністів. Видавався щомісяця, головним редактором був Г. Гогелія. У журналі співпрацювали П. Кропоткін, М. Гольдсміт, В. Черкезов. Перший номер надруковано в серпні 1903 р., потім переправлено в Росію для розповсюдження. Цей журнал був центральним органом усього російського анархістського руху. Останній номер – № 24 – вийшов у листопаді 1905 р., оскільки редакція часопису переїхала до Росії. Також, відомим анархістським журналом був “Буревестник”, який видавався в Женеві та Парижі з 1906 по 1910 рр. Він був органом синдикалістського напрямку, але видавався Женевською групою анархістів–комуністів.

Незважаючи на важкі умови видавництва та розповсюдження анархістської преси, вимоги агітаційної роботи серед населення потребували випуску періодичних видань для ознайомлення населення з подіями, пов’язаними з анархізмом. Групи, що діяли на території України, намагалися створити власні друковані органи, для чого використовували підпільні, нелегальні друкарні та “захватне право”. Як правило, періодичності ви-

дання не було, що обумовлювалося браком коштів, діями поліції, арештами членів анархістського підпілля. Спроби друку здійснювалися в містах, де діяли найбільші анархістські групи. Такі періодичні нелегальні видання складають другу групу джерел.

Газета “Бунтар” видавалася в 1906 р. Катеринославською групою анархістів–комуністів [12, арк. 1–79], наклад друкувався під Ялтою. Перший тираж у 500 примірників був захоплений поліцією. У грудні 1906 р. в Женеві вийшов другий номер газети за редакцією І. Гроссмана, Г. Сандомирського, К. Ерделевського. Наприкінці 1906 р. навкруги редакції “Бунтар” утворилася однойменна група, яка перебувала на засадах “чорнознаменства”.

Журнал “Набат” [13, арк. 1–12] видавався в 1905 р. групами в Києві та Ніжині і становив періодичний орган Південноросійської групи анархістів–комуністів. Редакція складалася з Н. Рогдаєва і В. Забрєжнєва та знаходилася в Києві, а підпільна друкарня була розташована в селі Курилівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Єдиний номер випущено в липні 1905 р. обсягом 15 сторінок. У серпні весь тираж було захоплено поліцією.

Можна надати комплексний джерелознавчий аналіз журналу “Буревестник”, оскільки він дозволяє не лише дослідити особливості кожного окремого номера, але й простежити зміни, які відбувалися в змісті та характері джерел протягом 1906–1908 рр. За зовнішніми ознаками “Буревестник” представляв собою друкований орган: посередині зверху містилася назва “Буревестник” – орган русских анархистов–коммунистов”; з лівого краю лозунг “Пусть сильнее грянет буря”; з правого – місяць, номер та рік видання. Структура журналу поділяється на три блоки: 1) теоретичні та полемічні статті, в яких розглядалися проблемні питання; 2) закордонна хроніка, що висвітлювала події, пов’язані з розвитком анархізму в Європі та Америці; 3) матеріали “з Росії”, де розміщувалися повідомлення, заяви, доповіді, листівки, статті, які відображали діяльність груп на території Російської імперії, відповідно й у містах України. Особливе місце в періодичному органі займали некрологи, що розміщувалися на початку або наприкінці журналу. Відверте невизнання з боку влади та держави обумовило лише нелегальний характер преси, тираж та поширення залежали від фінансування й каналів транспортування нелегальної літератури. Більш регулярно виходили газети та журнали закордоном, на території України ледь друкувалося один–два номери. Це характерне й для журналу “Буревестник”, зміст друкованих матеріалів перших чотирьох номерів за 1906 р. якого [14, арк. 1–215; 15, арк. 1–211].

Своєрідність анархістської ідеології та діяльності зумовлювали й той комплекс джерел, які входили до складу преси. Перевага віддавалася агітаційним, публіцистичним статтям з проблемних питань організації, ідеології та поглядів анархістів на події в країні. Це були роздуми та дискусії. Аналіз матеріалів, які містилися в анархістській пресі можна класифікувати так: 1) аналітичні роз’яснювальні статті щодо процесів в анархістському русі; 2) статті, в яких надавалася характеристика анархістському руху в Україні; 3) критичні матеріали щодо діяльності інших політичних партій та держави; 4) агітаційні матеріали; 5) листи до редакції.

До першої групи належать статті, в яких розглядалися проблеми ідеології та тактики анархістів. Друга група містить матеріали, в яких описувалися особливості діяльності анархістів в Україні: “Огляд анархістського руху в Катеринославі липень 1905 – грудень 1906 рр.” [14, арк. 1–215; 16, арк. 1–236], “Ялтинська друкарня та Севастопольська втеча” [17, арк. 1–233] та інші. До третьої групи слід віднести критичні статті стосовно соціал–демократів, як головних супротивників, та державної влади. Наприклад, статті “Всеросійські робітничі з’їзди та соціал–демократія” [14, арк. 6–9] та “Розгін третьої державної Думи” [18, арк. 1–220]. Четверта група складається з агітаційних документів, до яких належать листівки, прокламації, відозви, героїчні вірші, а також притаманні анархістам листівки–некрологи. Останні друкувалися ледь не в усіх номерах “Буревестника”. До п’ятої групи належать офіційні листи до редакції, які висвітлювали події або ставлення до них різних груп анархістів. Наприклад лист Південноросійської групи анархістів–комуністів “Набат” м. Київ з приводу смерті Е. Реклю [19, с. 117]; лист Н. Рогдаєва з Амстердамського анархістського конгресу [19, с. 401], в якому згадується звернення Катеринославської групи; лист Одеської групи анархістів–комуністів [12, арк. 75] щодо з’їздів тощо.

Таким чином нелегальний періодичний друк є важливим та цінним джерелом з історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.). Аналіз всіх вилучених документів дозволяє проаналізувати та класифікувати їх за походженням на: закордонні та місцеві видання. Своєрідність анархістської ідеології та діяльності зумовлювали й той комплекс джерел, які входили до складу преси. Перевага віддавалася агітаційним, публіцистичним статтям з проблемних питань організації, ідеології та поглядів анархістів на події в країні. Серед місцевих видань найбільш відомими, які висвітлювали анархістську ідеологію та діяльність були: “Буревестник”, “Бунтар”, “Набат”. Комплексний характер нелегального друку джерел дає змогу дослідження ідеологічних засад, тактичних прийомів боротьби, взаємовідносин у анархістському середовищі тощо. Всебічне вивчення дозволяє поглибити, уточнити історичні факти, розібратися в умовах виникнення та занепаду анархізму в Україні на початку ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Варшавчик М. А. Историко–партийное источниковедение: теория, методология, методика / М. А. Варшавчик. – Киев : Вышш. шк., Изд–во при Киев. ун–те, 1984. – 319 с.
2. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М. : Вышш. шк., 1989. – 224 с.
3. Источниковедение. Теория. История. Метод: источники рос. Истории / Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. – М. : РГГУ, 2000. – 702 с.
4. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв. / под ред. Федосова И. А., Астафьева И. И., Ковальченко И. Д. – М. : Изд–во Моск. ун–та, 1970. – 470 с.
5. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку ХХ ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма–матер, 2003. – 344 с.
6. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР / В. И. Стрельский. – К. : Изд–во КГУ, 1968. – 264 с.
7. Толочко А. П. К характеристике нелегальных изданий эсеровских организаций в Сибири в годы революционного подъема (1910–1914 гг.) / А. П. Толочко // Вопросы историографии и общественно–политической истории Сибири. – Омск, 1990. – № 2. – С. 65–67.
8. Георгиева Н. Г. Нелегальная листовая печать России кон-

ца XIX – начала XX века / Н. Г. Георгиева // Вопросы истории. – 1972. – № 6. – С. 35–46.

9. Дажина И. М. О нелегальной большевистской печати в годы первой мировой войны / И. М. Дажина // Вопросы истории КПСС. – 1961. – № 2. – С. 113–123.

10. Ждановская З. В. Большевистская периодическая печать как источник при изучении истории КПСС (1900–1917) / З. В. Ждановская. – М.: Высш. шк., 1965. – 84 с.

11. Курусканова Н. П. Нелегальная печать сибирских эсеров 1903–1917 гг.: (опыт статист. обобщения) / Н. П. Курусканова // Вестник Омского университета. – Омск, 1998. – Вып. 2. – С. 45–48.

12. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2356.

13. Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 204.

14. Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1385. – Ч. 2.

15. Там само. – Ф. 275. – Спр. 1389.

16. Там само. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 181.

17. Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 247. – Ч. 1.

18. Там само. – Спр. 306. – Ч. 1.

19. Анархисты: док. и материалы, 1883–1935 гг.: в 2 т. / сост. Кривенький В. В.; под ред. Шелохаева В. В. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭП), 1998. – Т. 1: 1883–1916 гг.

References

1. Varshavchik M. A. Istoriko-partijnnoe istochnikovedenie: teorija, metodologija, metodika / M. A. Varshavchik. – Kiev: Vyssh. shk., Izd-vo pri Kiev. un-te, 1984. – 319 s.

2. Varshavchik M. A. Istochnikovedenie istorii KPSS / M. A. Varshavchik. – M.: Vyssh. shk., 1989. – 224 s.

3. Istochnikovedenie. Teorija. Istorija. Metod: istochniki ros. Istoriij / Danilevskij I. N., Kabanov V. V., Medushevskaja O. M., Rumjanцева M. F. – M.: RGGU, 2000. – 702 s.

4. Istochnikovedenie istorii SSSR XIX – nachala XX vv. / pod red. Fedosova I. A., Astaf'eva I. I., Koval'chenko I. D. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1970. – 470 s.

5. Myhal's'kyj I. S. Dzherela z istorij ukrai'ns'kyh politychnyh partij kincja XIX – pochatku XX st. / I. S. Myhal's'kyj. – Lugans'k: Al'ma-mater, 2003. – 344 s.

6. Strel'skij V. I. Teorija i metodika istochnikovedenija istorii SSSR / V. I. Strel'skij. – K.: Izd-vo KGU, 1968. – 264 s.

7. Tolochko A. P. K charakteristike nelegal'nyh izdanij jeserovskih organizacij v Sibiri v gody revoljucionnogo pod#ema (1910–1914 gg.) / A. P. Tolochko // Voprosy istoriografii i obshhestvenno-politicheskoj istorii Sibiri. – Omsk, 1990. – № 2. – S. 65–67.

8. Georgieva N. G. Nelegal'naja listkovaja pechat' Rossii konca XIX – nachala XX veka / N. G. Georgieva // Voprosy istorii. – 1972. – № 6. – S. 35–46.

9. Dazhina I. M. O nelegal'noj bol'shevistskoj pečati v gody pervoj mirovoj vojny / I. M. Dazhina // Voprosy istorii KPSS. – 1961. – № 2. – S. 113–123.

10. Zhdanovskaja Z. V. Bol'shevistskaja periodičeskaja pečat' kak istochnik pri izučenii istorii KPSS (1900–1917) / Z. V. Zhdanovskaja. – M.: Vyssh. shk., 1965. – 84 s.

11. Kuruskanova N. P. Nelegal'naja pečat' sibirskih jeserov 1903–1917 gg.: (opyt statist. obobshhenija) / N. P. Kuruskanova // Vestnik Omskogo universiteta. – Omsk, 1998. – Вып. 2. – S. 45–48.

12. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv u m. Kyjevi. – F. 385. – Op. 1. – Spr. 2356.

13. Tam samo. – F. 1439. – Op. 1. – Spr. 204.

14. Tam samo. – F. 275. – Op. 1. – Spr. 1385. – Ch. 2.

15. Tam samo. – F. 275. – Spr. 1389.

16. Tam samo. – F. 268. – Op. 1. – Spr. 181.

17. Tam samo. – F. 705. – Op. 1. – Spr. 247. – Ch. 1.

18. Tam samo. – Spr. 306. – Ch. 1.

19. Anarhisty: dok. i materialy, 1883–1935 gg.: v 2 t. / sost. Kriven'kij V. V.; pod red. Shelohaeva V. V. – M.: Ros. polit. jencikl. (ROSSPEP), 1998. – T. 1: 1883–1916 gg.

Зеленцова С. Н., доцент кафедри філософії та соціальних наук, Луганський державний медичний університет (Україна, Луганськ), S.Sirotenko @ mail.ru

Нелегальная периодическая пресса как источник по истории анархизма в Украине (1903–1914)

Проанализирована нелегальная периодическая печать как источник по истории анархистского движения в Украине (1903–1914 гг.). Целью статьи является комплексный анализ периодической печати как исторического источника. На примере исследования анархического журнала “Буревестник” было

выделено три тематических блока, в соответствии с содержанием публикационных статей и информации в журнале. Дается характеристика особенностям возникновения и распространения нелегальной печати в Украине, что позволило установить города распространения анархистских групп и основные проблемы, с которыми сталкивалось анархическое движение. Комплексный характер источников позволяет не только исследовать общие тенденции развития и причины упадка анархизма в Украине, но установить и уточнить некоторые исторические факты. Делается вывод об исторической ценности нелегальной печати как источника по истории анархизма в Украине и истории политических партий в начале XX века.

Ключевые слова: анархизм, источник, нелегальная печать, журнал, газета, документ.

Zelentsova S. N., Associate Professor of Philosophy and Social Sciences, Lugansk State Medical University (Ukraine, Lugansk), S.Sirotenko @ mail.ru

Illegally periodical press as source on history of anarchism in Ukraine (1903–1914)

The article deals with illegally periodical press as a source of anarchist movement's history in Ukraine (1903–1914). The aim of the article is complex analysis of illegally periodical press as historical source. Among the many documents, the magazine “Burevestnyk” should distinguish, it has been studied comprehensively. The materials and documents were divided into three thematic blocks according to meaning of the articles and information within them. The article is available description of origin and distribution illegally presses in Ukraine, which helped to establish the cities spreading anarchist groups and anarchists currents. The complex nature of the sources describe general trends and causes of defeat anarchism in Ukraine. Also we can clarify some historical facts. At the end of the article was made conclusion about historical value of illegally periodical press as a source for analyzing Ukraine's history and history of political parties in the early twentieth century.

Keywords: anarchism, historical source, illegally press, magazine, newspaper, document, history of Ukraine.

* * *

УДК 949(477):061.22

Кужільна О. О.
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
anasko2016@mail.ru

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА “МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ”

Досліджуються історичні праці членів Товариства “Музей визвольної боротьби України”. Особливу увагу приділено висвітленню ідеї української державності. Аналізуються основні етапи процесу формування державницької ідеї в історичних працях Д. Дорошенка, А. Яковліва, С. Наріжного. Розкриваються наукові погляди істориків-емігрантів щодо українського минулого як складової частини з історії української державності. Метою статті є спроба здійснити ґрунтовний аналіз історичних праць засновників Товариства “Музей визвольної боротьби України” в Празі, присвячених історії державності та історії України. На основі аналізу історичних праць визначено місце і роль членів Товариства МВБУ в справі дослідження історії української державності.

Ключові слова: ідея, державність, Товариство “Музей визвольної боротьби України”.

Одним із найважливіших чинників національного розвитку є історична пам'ять народу. Саме вона виявилася найбільш потрібною і водночас придатною для пробудження і розвитку національної самосвідомості, забезпечення спадкоємності історико-культурного процесу в умовах втрати державності. В пам'ятках української історичної думки знайшли відображення різноманітні громадсько-політичні, ідейні, естетичні концепції та програми суспільного життя.

Актуальним є вивчення української суспільно-політичної думки, і зокрема – теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї української державності в українській інтелектуальній спадщині. Дедалі більший інтерес викликає у науковців та широкої громадськості творча спадщина діячів, які стояли біля витоків формування ідеї державності, сприяли своєю активною діяль-